

TRASHËGIMIA E KRISHTERË E KARABAKUT SI ‘MOLLË E SHERRIT’: NJË PASQYRË E HISTORISË SË KONFLIKTIT

*Fragment dekor i Manastirit të
Gandzasarit*

Manastiri Khudavank, perla e arkitekturës albane të mesjetës

Një epokë e re filloi në historinë e Kaukazit të Jugut pasi Azerbajxhani çliroi territoret e tij nga pushtimi armen si rezultat i luftës 44-ditore në vjeshtën e vitit 2020. Një shans i rëndësishëm u paraqit për zgjidhjen e konfliktit armeno-azerbajxhanas, i cili është ndezur/**ishte mbajtur gjallë** pandërprerë për më shumë se një shekull. Mijëra qytete dhe fshatra të shkatërruara, varreza, xhami, kisha dhe monumente të tjera historike dhe arkitekturore mbetën në territoret e çliruara. Restaurimi i kësaj trashëgimie, duke përfshirë kryesisht vendet fetare dhe historike, është aktualisht në **zhvillim e sipër**.

Ndërkohë **pas përfundimit të konfliktit**, disa **analistë** të huaj shprehën shqetësimin për fatin e ardhshëm të monumenteve të krishtera në Karabakh, duke i konsideruar gabimisht të gjitha si pjesë e trashëgimisë shpirtërore dhe arkitekturore armene. Azerbajxhani **dëshiron t'i sjelli në vëmendje** në mënyrë të arsye-

shme komunitetit ndërkombëtar se shumica dërrmuese e këtyre vendeve i përkasin trashëgimisë kristiane të kishës së lashtë Autoqefale së Albanias, periudhës së Albanisë së lashtë Kaukaziane, dhe në veçanti, popullit Udi, të cilët kanë ruajtur besimin e tyre **të Albanias** deri më sot dhe vlerësojnë historinë e tyre të paharrueshme.

Në Azerbajxhan **është duke u zhvilluar** procesi i rivitalizimit të Kishës Apostolike Autoqefale Albane mbi bazën e komuniteteve vendase Albano-Udi. Regjistrimi i komunitetit të krishterë albano-udi në Republikën e Azerbajxhanit në vitin 2003 ishte hapi i parë i ndërmarrë në këtë drejtim. Në vitin 2010, komuniteti i krishterë Udi i qytetit Oguz u regjistrua (1). Këto komunitete, të cilat përfshijnë mijëra të krishterë, zotërojnë disa kisha. Pas çlirimit të territoreve të pushtuara, faltoret e krishtera të **albanëve** do të restaurohen dhe një pjesë e tyre do t'u transferohen komuniteteve të krishtera të Azerbajxhanit.

Në këtë drejtim, do të ishte me vend të jepej një përshkrim i shkurtër i historisë së Albanisë Kaukaziane, kishës autoqefale **së Albanias** dhe “armenizimit” të mëvonshëm të kësaj trashëgimie **të begatë**. Albania e lashtë Kaukaziane (endonimi-Aran) ka ekzistuar në formë të disa entiteve të ndryshme shtetërore (në shekullin IV p.e.s.-shek. VIII e.s.), për më shumë se 1000 vjet e më tej për një mijëvjeçar tjetër në formën e formacioneve të vogla gjysmë të pavarura deri në shekullin e XVIII-të. Shteti i lashtë **i Albanias**, i cili ndodhej përafërsisht brenda të njëjtëve kufij që nga periudha e lashtë deri në mesjetën e hershme, që shtrihej nga lumi Araz në jug deri në rrjedhat e maleve të Kaukazit të Madh në veri, luajti një rol të rëndësishëm në historinë e popujve të Kaukazit. Në disa periudha të historisë, kufijtë e Albanisë shtriheshin përgjatë lumit Kura ose ndaheshin midis disa entiteteve shtetërore. Aranshahs, Aran Atabays dhe sundimtarë të tjerë qeverisnin këto shtete në mesjetë.

Populli Azerbajxhanas është ndër trashëgimtarët kryesorë të trashëgimisë historike dhe kulturore të Albanisë, territori i të cilit përkon në thelb me kufijtë e sotëm të Republikës së Azerbajxhanit. Aktualisht në shkencën historike është i përhapur titulli “Albania”, që rrjedh nga burimet e lashta greke (Αλβανία) (2), ndërsa “Aran” (ar-Ran ose Ran) mbetet emri origjinal gjeografik i kësaj zone.

“Anabasis of Alexander”, një vepër e shkruar nga autori antik Arrian, përmban rrëfime **rrëfimet më të hershme** në lidhje me popullsinë e Albanisë Kaukaziane. Arriani i referohet përfshirjes së albanëve në ushtrinë e Akamenidëve që luftonin trupat e Aleksandrit të Madh gjatë Betejës së Gaugamelës në 331 p.e.s. Prandaj, qysh në shekullin e IV para Krishtit, Albanët (Agvanët) ishin të famshëm për **cilësitë** e tyre ushtarake. Sipas Strabonit, kombi alban **u formua** nga **26 fise** dhe secili prej tyre dikur fliste gjuhën e vet dhe kishte **mbretin** e vet; ata më vonë u bashkuan dhe u sunduan nga një **mbret** i vetëm (3).

Gjuha e shkruar albane, e cila ishte e dobishme për përhapjen dhe afirmimin e krishterimit në rajon, lehtësoi përkthimin e Biblës dhe literaturës tjetër teologjike nga gjuha siriane dhe greke nga mesi i shekullit të IV-të. Kjo dëshmohej nga një **dokument në gjuhën** albane (M/8t-13, M/5sh-50) i gjetur në vitin 1996 nga Akademiku Z. N. Aleksidze, anëtar i asociuar i Akademisë së Shkencave të Gjeorgjisë, në Manastirin **e Shën** Katerinës në këmbët e malit Sinai. Aleksidze vuri në dukje se zbulimi i një **ungjilltari** të plotë të krijuar në shkrimin dhe gjuhën albane në Sinai tregon drejtpërdrejt se shkrimi i përparuar i krishterë **përdorej** në Albania. Aleksidze shkroi se informacioni në burime të ndryshme për përkthimet e disponueshme të librave të profetëve,

Ungjillit dhe Veprave të Apostujve në gjuhën albane u vërtetua plotësisht nga zbulimi i Sinaït. Vetëm një komb që zotëron një tekst të plotë të Biblës në gjuhën e tij amtare mund të ketë një ungjilltar.

“Vlen të përmendet dhe fakti që disa nga leximet e zbuluara në ungjilltarin alban nuk hasen në ungjilltarët më të lashtë armenë dhe gjeorgjianë. Kjo është dëshmi e faktit se Ungjilltari Alban nuk është një përkthim nga asnjëra prej këtyre gjuhëve, por është përpiluar në mënyrë të pavarur në bazë të Ungjilltarit Grek që mungon aktualisht”, tha Aleksidze (4).

Katholikon i armen Babgen shkruajti në shekullin e VI në lidhje me besimin e krishterë të Kaukazit: “Siç ju kemi shkruar më parë, ne kemi një besim të tillë që është në përputhje me atë të gjeorgjianëve dhe albanëve dhe secila prej tyre është në gjuhën tonë” (5).

Në shekujt VIII-XII, entitetet shtetërore **Albane** dhe kisha **albane** filluan të dobësohen, kryesisht për shkak

të pushtimit arab dhe faktit se sundimtarët arabë po kërkonin të nënshtrojnë kishën albane ndaj asaj armene, e cila mbronte interesat e Kalifatit **Arab** në Azinë e Vogël dhe të Kaukazit në atë periudhë.

Vlen të përmendet se Gandzasari u përmend për herë të parë në mesin e shekullit të 10-të nga Katholikonit/ **kreu i kishës armene** Ananias I në një mesazh të titulluar “Mbi rebelimin në shtëpinë e Aghvank”, i cili rendiste sundimtarin Gandzasar midis klerikëve të lartë albanë që ishin të pavarur nga Kisha armene (6). Prania e Patriarkanës së Gandzasarit **përmendet** edhe në komentin e përkthimit të “Librit të **rrëfimeve**” të autorit të shekullit të XVII Arakel Davrijetsi.

“Fronë patriarkale ekzistonin edhe në Jerusalem, Sis, Akhtamar dhe Gandzasar (ky i fundit u shfuqizua në fillim të shekullit të XIX),” shkruante Davrijetsi (7).

Periodha pasuese, d.m.th. shekujt **XII-XIII**, Kalifati Arab u rrënuar dhe pushteti i tij filloi të **zëvendësohej**

1 Një Katholikon (shumës: catholicoi) është kreu i disa kishave në disa tradita të krishtera lindore. Titulli nënkupton autoqefalinë dhe, në disa raste, është titulli i kreut të një kishe autonome. Fjala vjen nga greqishtja e vjetër καθολικός (pl. καθολικοί), që rrjedh nga καθ' όλου (kath'olou, “përgjithësisht”) nga κατά (kata, “poshtë”) dhe ὅλος (holos, “e tërë”), që do të thotë “në lidhje me të tërë, universal, i përgjithshëm”; ai fillimisht caktoi një zyrë financiare ose civile në Perandorinë Romake.

nga pushteti i fiseve turke. Përhapja e dominimit turk në Azinë e Vogël dhe Kaukaz lejoi shumë komunitete dhe sundimtarë të krishterë të forconin praninë e tyre, pasi sundimtarët turq njiheshin për pranimin e jomuslimanëve dhe shpesh ishin vetë pasues të besimit të krishterë. Kjo periudhë e historisë **kujtohet** me lulëzimin e Principatës **Albane** të Khaçenit dhe Patriarkanës me qendër në Gandzasar, e cila strehonte pjesën e **krerëve të Kishës Albane**. Në këtë zonë u ndërtuan një numër i madh objektesh fetare, gjë që tregonte nivelin e lartë të arkitekturës. Objektet e manastirit po shndërroheshin në qendra për ndërtimin e objekteve të kultit fetar. Shumë prej tyre u ndërtuan si varre stërgjyshore të familjeve të mëdha feudale. Shumica e tempujve të mbetur me kube u ndërtuan në shekullin e 13-të. Këto faltore janë pjesë e komplekseve manastire të Gandzasarit. Pamja madhështore e tempullit të Gandzasarit pasqyron bollëkun dhe forcën e Principatës së Khaçenit dhe një shpresë që po lindte që popullsia e krishterë e **Albanisë** ishte e detyruar për bashkimin e principatave të ndara dhe rigjallërimin e shtetit alban (8). Vlen të

përmendet veçanërisht se sundimtari Khachen e quajti veten “atabej”, gjë që tregon një gjurmë dhe ndikim turk në këtë principatë pjesërisht të pavarur.

Roli i peshkopëve të Gandzasarit nga dinastia Hasan-Jalal u rrit nga viti 1240. Në fund të shekullit të XIV-të - fillimi i shekullit të XV-të, Manastiri i Gandzasarit shërbeu si **fron** për **krerët e kishës Albane**. Që atëherë e tutje, **Katholikati** Alban u quajti Gandzasar. Në vitin 1634, Patriarkana e Gandzasarit duhej të njihte supremacinë **katholikatis** të Etchmiadzinit, por ajo vazhdoi t’ia kalonte **klerikëve** armenë çështjet që lidheshin me shugurimin e **krerëve të kishës Albane**.

Fatkeqësisht, manastiri i Gandzasarit, ashtu si shumë faltore të tjera të vendosura në territorin e Karabakut të Azerbajxhanit, pësoi **ndërrhyrje** të shumta, rindërtime të rëndësishme ose të ashtuquajtura “restaurime” që synonin armenizimin e këtij objekti të trashëgimisë shpirtërore, kulturore dhe historike albane. Prandaj, gjendja origjinale dhe rëndësia e Gandzasarit mund të perceptohet rreptësisht bazuar në dorëshkrimet e lashta, si dhe nga kërkimet **shkencore** në manuskriptet e vjetër.

Kompleksi Manastir Gandzasar, monumenti më i madh Albanisë së krishterë

Një sasi e konsiderueshme e të dhënave faktike mund të rrjedhin nga kërkimi shkencor i Akademik J. Orbeli (1887-1961) dhe botimet e peshkopit Makar Barkhudaryants (1834-1906), të cilat i referohen gjendjes së tempujve, mbishkrimeve dhe epitafeve të gurëve të varreve përpara, "armenizimit" të plotë, i cili filloi nga fillimi apo mesi i shekullit XIX dhe vazhdon deri më sot.

Fragmente interesante mbi historinë e Albanisë Kaukaziane dhe të albanëve në veçanti gjenden në librin e Orbelit me titull "Vepra të zgjedhura" (Yerevan, 1963). Studiuesi vuri në dukje se armenët kishin pushuar Albaninë, në veçanti, Nagorno-Karabahun dhe Khachenin e sotëm. Duke iu referuar "Armenisë Veriore", Orbeli shpjegoi se në fakt termi nënkuptonte tokën e Albanisë.

"Imazhet e njerëzve të armatosur me shpata, harqe, kukura, shtiza, sëpata luftarake dhe lopata me flamuj të vegjël që valëviten në sfond, si dhe luftëtarë që dalin në ballë kur hulumtojmë kazanët dhe llojet e relievit dhe ato që janë shumë të qëndrueshme. me ornamente teknike shumë më pak të përsosura të gurëve të kryqëzuar paksa të përafërt në Armeninë veriore, më saktë, rajonet jugore të Albanisë të pushtuara nga feudalët armenë, ashtu si

Nagorno-Karabaku aktual dhe në veçanti, rajoni ngjitur me Gandzasarin, janë veçanërisht të vlefshme për mbajtjen e kronikave, për jetën e përditshme të fisnikëve feudalë të Kaukazit gjatë asaj epoke (shek. XII-XIII – R.H.)", shkruan Orbeli (9).

Orbeli ka thënë vazhdimisht në veprat e tij se në gurët e varreve dhe mbishkrimet që hasen në Gandzasar përmenden emra patriarkësh, princërish dhe njerëz të njohur albanë. Orbeli gjithashtu vë theksin në shkrimin e tij mbi personalitetin dhe sundimin e sundimtarit alban, princit kaçen Hasan Jalal Davla. Principata e Khachen-it u shfaq në provincën albane të Artsakh-it në Karabakh në shekujt XII-XIII. Sipas Orbelit, "ishte pjesë e Albanisë së lashtë". Qendra e principatës ishte e vendosur në pellgjet e lumenjve Khachenchay dhe pjesërisht Terterchay. Sundimtar i kësaj principate u bë Hasan Xhelal (1215-1261), pasardhës i Mihranidëve Albanë. Hasan Jalal ishte një princ vasal i Khachen-it dhe Artsakh-it (pjesërisht). Sipas burimeve armene, gjeorgjiane dhe persiane, si dhe mbishkrimet epigrafiqe, Hasan Xhalalit iu dhanë tituj të tillë të lartë si "princi i princave", "mbreti i Albanisë" dhe "zotëruesi i madh i kufijve të Albanisë". Vetë Hasan Xhelal quhej mbret dhe autokrat. Mbretëri-

mi i tij mund të konsiderohet një periudhë e ringjalljes ekonomike, politike dhe kulturore të Albanisë. Manastiri i lashtë i Gandzasarit ka ekzistuar shumë kohë përpara sundimit të Hasan Xhalalit, duke shërbyer si varr familjar i sundimtarëve Khachen, d.m.th. Jalalidëve. Aty u varros edhe vetë Hasan Xhelali. Hasan Xhalal ndërtoi katedralen e Gandzasarit në vitet 1216-1238 me insistimin e Patriarkut alban Nerses. Vetë Hasan Xhelal e konsideronte atë si "Katedralen patronale albane". Pothuajse të gjithë krerët apo patriarkët albanë të periudhës së fundit u varrosën në Gandzasar, gjë që dëshmohet nga epigرافia mbi gurët e varreve të datuara deri në vitin 1828. Sipas Orbelit dhe studiuesve të tjerë, Princi Hasan Jalal Davla kishte dy vëllezër, Zakaria Nasr Davla dhe Ivane Atabeg (10). Me sa duket, emrat e tyre dhe një tregues i përkatësisë së tyre me Atabejët e Azerbajxhanit e bëjnë të qartë se ky brez princash nuk ka absolutisht asnjë lidhje me armenët. Vlen të përmendet se A. Saint-Martin, një studiues i njohur francez i shekullit të 19-të që merrej me studimet e Kaukazit, gjithashtu shkroi se vëllezërit dhe rrethi i Hasan Xhalalit ishin pjesë e dinastisë Eldeguzid, d.m.th. Atabejët e Azerbajxhanit (11). Mbishkrimet epigrafike të Gandzasarit, që i përkasin sundimit të

Hasan Xhalalit, citonin titullin e tij si "Atabeg i Khachen-it".

Orbeli në një artikull të titulluar "Hasan Xhelal, Princi i Khaçenit" thoshte se manastiri i Gandzasarit (i ndërtuar në vitet 1216-1238) u shenjtërua në vitin 1240 në prani të kreut të kishës albane Nerses (12). Vlen të përmendet veçanërisht shënimi komplementar i Hasan Xhalalit në një libër të Ungjillit që ai ia paraqiti Patriarkanës Albane në Gandzasar. Sipas Orbelit, ky Ungjill aktualisht ruhet në bibliotekën e Etchmiadzinit. Në atë shënim, Hasan Xhalal i referohet udhëtimit të tij në Mongoli, ku do të takonte Sartak, djalin e Batu Khan.

"Unë (Hasan Xhelal Davla) ...shkova për të parë mbretin e qitësve në Lindje... Kështu, në verën e vitit 1261, (e solla) këtë Ungjill të shenjtë, të dekoruar në kujtim të zonjës Zot-dashëse (Mamkan).), patronalit (manastirit) tonë të ndritur e të shenjtë të Albanias, Atit shpirtëror Nerses..." (13).

Mamkan, gruaja e Hasan Xhalalit, ndërtoi një objekt të mrekullueshëm arkitekturor në portën e kishës së Gandzasarit. Ai u shugurua solemnisht në vitin 689 Hixhri (1240 pas Krishtit) në prani të krerëve të kishës Albane. Një mbishkrim përkatës që ka arritur deri më sot thotë: "Kjo kishë u shugurua në vitin 689 (1240) në

kohën e patriarkanës së Ter-Nerses, Katholikonit të Albanisë”.

Disa mbishkrime të bëra në gurët e varreve thonë “Këtu është varri i Gregorit, Katholikonit të Albanisë, në vitin 1102 (1653)”, “Ky është varri i Yeremin, Katholikonit të Albanisë nga dinastia e Xhelal Dolës, në vitin 1149 (1700).)” dhe “Ky është varri i Katholikonit alban Yesayi...1177 (1728)”.

Banorët vendas e quanin Gandzasarin si tokë albane edhe në fund të shekullit të 17-të. Pasi restauroi çatinë e manastirit, Apav, një prift nga fshati Talysh, la një mbishkrim aty ku thotë: “Ne ndërtuam çati dhe [rindërtuam] muret e shembura të kishave në fronin e shenjtë të Gandzasarit alban me shpenzimet tona, fondet e drejtpërdrejta”(14).

Rëndësia e patriarkatit të Gandzasarit filloi të zvogëlohej gradualisht nga shekujt XVII-XVIII. Pavarësisht se kishin humbur pushtetin e tyre politik laik, përfaqësuesit e dinastisë Hasan Xhelal mbetën udhëheqës shpirtërorë. Ata vazhduan të shërbenin si patriarkë, pra Katholikon të kishës së pavarur albane deri në fillim të shekullit të 19-të, një periudhë e historisë që pa fillimin e përfshirjes së Azerbajxhanit verior në Perandorinë Ruse. Së pari, titulli i Patriarkut Alban (Katholikon) u hoq me dekret të Carit në 1815. Që atëherë, prifti i lartë i Kishës Albane shërbeu si peshkop metropolit. Më 11 mars

1836, perandori i Rusisë Nikolla I nënshkroi një “Regullore” të posaçme për statusin e Kishës Armene të përbërë nga 10 kapituj dhe 111 klauzola (15). Sipas këtij dokumenti (16), mandati i Carit shfuqizoi Katholikatin Alban (Patriarkana e Gandzasarit) (17). Ajo u zëvendësua nga dy dioqezat e sapokrijuara (Artsakh-Susha dhe Shamakhi) nën juridiksionin e Katholikatis Armen (Patriarkana Etchmiadzin) dhe Vikariatit të Ganjës, të krijuar si pjesë e konsistencës së Kishës Armene të Tiflisit. Në vitet 1909-1910, Sinodi i Shenjtë Rus autorizoi Sinodin Etchmiadzin dhe kishën mbështetëse armeno-gregoriane të Erivanit për të shkatërruar dosjet e vjetra arkivore të dioqezave vartëse. Mesa duket, ndër ato dokumente ishin edhe arkivat e Kishës Albane që kishin mbetur në dispozicion deri atëherë.

Peshkopi Makar Barkhudaryants vuri në dukje gjendjen e mjerueshme të manastirit Gandzasar në fund të shekullit të 19-të, kur manastiri tashmë mbikëqyrej nga kisha armene. Ai shkroi se “manastiri i mrekullueshëm po shembet moralisht dhe materialisht, ndërsa gurët gradualisht po bien dhe po thyhen”. Ai tha gjithashtu se “një numër i madh dorëshkrimesh të çmuara janë grabitur, ndërsa dorëshkrimet e mbetura, siç e pamë, i janë nënshtruar lagështirës dhe neglizhencës; Në manastir nuk kryhen shërbime prej muajsh, sepse nuk ka njerëz të shkolluar, shkolla, murgj apo thjesht lektorë të zakon-

Një nga strukturat e mbijetuara të kalasë së Urekut

Manastiri Aghoghlan

shëm" (18). Informacioni i dhënë nga Barkhudaryants bën gjithashtu të qartë se Kisha Albane kishte nëntë peshkopata vetëm në pjesën malore të Karabakut në vitin 1828. Institucionet e saj ishin tërësisht "në një gjendje të lulëzuar" dhe "manastiret ishin të banuara". Manastiret u braktisën gradualisht, duke humbur komunitetet e murgjve, pas shfuqizimit të Katolikatis alban. Më pas, faltoret e pambikëqyrura kryesisht filluan të shemben, sipas të dhënave të disponueshme (19).

Urdhri i vitit 1836 i perandorit rus Nikolla I për shfuqizimin e kishës autoqefale albane dhe dorëzimin e pronave, librave dhe kishave të saj në juridiksionin e kishës armene pati pasoja tragjike për kulturën dhe popullin alban. Pas humbjes së pavarësisë së kishave dhe mes vendosjes masive të vazhdueshme të armenëve në rajonin e Karabakut (territori i ish-Albanisë Kaukaziane), filloi procesi i "gregorianizimit" (armenizimit) të popullsisë vendase të krishterë (pasardhës të albanëve të Kaukazit). dhe Albanët filluan të konsideroheshin armenë. Më vonë, ky fakt u pranua nga studiuesit armenë. Një libër i historianit B. Ishkhanyan, botuar në Petrograd më 1916, vëren se "armenët që jetojnë në Nagorno-Karabakh janë pjesërisht vendas, pasardhës të albanëve dhe pjesërisht refugjatë nga Turqia dhe Irani për të cilët Azerbajxhani u kthye një strehë mbrojtëse nga persekutimi." (20).

"Armenizimi" i përmendur më lart, i cili filloi shumë kohë përpara pushtimit të rajonit nga Rusia, preku

edhe dinastinë e Hasan Xhalalit dhe anëtarët e saj filluan të quheshin "Xhalalianët". Katolikoni alban Yesai, i cili mbajti fronin patriarkal në vitet 1702-1728, përshkroi rrënjët dhe origjinën e Albanëve në "Një histori e shkurtër e vendit të Albanisë" (21). Ai vuri në dukje përpjekjet e shpeshta armene për të përvetësuar kulturën dhe besimin alban me mbështetjen e fuqive të mëdha. Katolikoni alban shprehu ankesën për faktin se armenët po e përmbushnin qëllimin e tyre herë pas here dhe tha se ai ishte ndoshta pasardhësi i fundit i albanëve që "sunduan tokën e tij".

I gjithë shekulli i XVIII u dëmtua nga rivaliteti mbi dominimin midis kishës armene Etchmiadzin-it dhe kishës albane të Gandzasarit derisa kjo e fundit u mposht përfundimisht. Pas pushtimit të Kaukazit nga Rusia cariste në fillim të shekullit të 19-të, kisha albane humbi statusin e saj dhe autoritetet ruse u mbështetën tek kisha armene e Etchmiadzin-it. Raffi (Hakob Melik-Hakobyan), një shkrimtar armen i shekullit të 19-të, tha sa vijon në lidhje me Gandzasar-in në "Princdoms of Khamsa", "Dihet se Katolikati i Aghvank-it ekzistonte për 15 shekuj, d.m.th. nga koha e Grigoris (nip i Shën Gregorit Iluminator- R.H.) deri në vitin 1828. Manastire të ndryshme të vendit të Aghvank-ut kishin qenë vendbanimi i Katolikonëve albanë. Kohët e fundit, manastiri Gandzasar në provincën Khachen të Karabakut i shërbeu këtij qëllimi", shkruan Raffi (22).

Gurët e varreve mesjetare albanw gjatë pushtimit armen të Karabakut. Ato ishin të dënuar me shkatërrim.

“Ne nuk duhet të harrojmë se jo vetëm Karabaku, por edhe Gandzak, Shamakhi, Nukha, Derbent dhe provinca të tjera ishin dioqeza të ktholikatit Aghvank,” tha ai (23).

Duke iu referuar të krishterëve të Karabakut, Raffi shkroi se “këta njerëz janë mësuar të jenë të pavarur nga Etchmiadzin-i dhe të kenë udhëheqjen e tyre të veçantë shpirtërore, e cila përmbushej nga Ktholikati i Aghvank për shumë shekuj” (24).

Dokumentet ruse (25) përfshijnë një letër të shkruar nga Izraeli, patriarku i fundit alban, i cili me indinjatë vuri në dukje shfuqizimin gradual të Kishës Albane dhe rinënshtrimin e saj ndaj Ktholikonëve të Araratit (Etchmiadzin), i cili më parë nuk kishte asnjë lidhje me albanët, patriarkatin e të cilëve ishte vendosur në Karabak në manastirin Amaras (në rajonin Khojavand të Azerbajxhanit). Patriarku theksoi se ata ishin armenë nga besimi (Monofisitë/Gregorianë) por kurrë nuk kishin raportuar se i përkisnin Patriarkanës së Araratit (Etchmiadzin).

Dokumenti i përmendur thoshte se ishte “një letër e Patriarkut Aghvan Izrael drejtuar kontit Gudovich, e datës 19 gusht 1806”.

“Kanë kaluar rreth 1400 vjet që kur Grigoris, nipi i Shën Gregorit të madh armen, u shugurua Patriark”, thuhej në letër. Ai lexon më tej se “të gjithë armenët që jetonin në Karabakh, Yelizavetpol, Shaki dhe Shirvan...

d.m.th. në provincën Aghvan, u caktuan në dioqezën e tij në dispozicion të plotë”. Kjo e drejtë në lidhje me këtë manastir ka qenë e vlefshme deri më sot “dhe ish-patriarkët e Araratit nuk kishin punë dhe nuk u morën kurrë me të”, shkruante kleriku, duke shtuar se vendimarrja varej tërësisht “nga një patriarku i vetëm Amaras” (26).

Me gjithë kërkesën e patriarkut alban, autokracia cariste i caktoi kishat albane në varësi të Kishës Armene të Etchmiadzin-it. Autoritetet ruse neglizhuan faktin që në kongregacionet e kishave armene dhe albane kishin përfaqësues të popujve krejtësisht të ndryshëm. Kjo u pasua nga një revoltë e udhëhequr nga Patriarku Alban Izrael (27). Në planin afatgjatë, autokracia ruse e shtypi rebelimin. Kishat dhe besimtarët albanë më pas iu nënshtruan Ktholikonit të Etchmiadzin, ndërsa patriarku alban që udhëhoqi trazirat u internua dhe vdiq menjëherë pas kësaj. Më pas, kisha e Etchmiadzin filloi t’i kërkonte me këmbëngulje autokracisë cariste që t’i nënshtronte asaj edhe kishat dhe kongregacionet në Karabak dhe në Ganjë (28). Kërkesa e Etchmiadzin u plotësua; Kisha armene mori dhe shkatërroi plotësisht trashëgiminë, tempujt, kulturën dhe popujt e Albanisë Kaukaziane.

Këto zhvillime ndodhën në sfondin e vendosjes masive të armenëve nga Turqia, Irani dhe Lindja e Mesme deri në Kaukazin e Jugut, në veçanti, Karabakh, Zangazur dhe Erivan, në shekujt XIX dhe XX. Studiuesi rus N. Shavrov, i cili ishte i përfshirë ngushtë në zbatimin e masave për kolonizimin e Kaukazit, shkruan se “më shumë se 1 milion nga 1.3 milion armenë që jetonin në Transkaukazi nuk ishin në mesin e banorëve vendas dhe ne i vendosëm ata në rajon” në fillim të shekullit të XX.

Historiani përmend “pjesën malore të guvernatorit të Jelizavetpolit”, domethënë Nagorno-Karabakun e sotëm, ndër zonat e populluara nga kolonët armenë. Shavrov theksoi veçanërisht se “armenët nga radhët e të ardhurve pa tokë, duke përdorur gjerësisht dëshmi të rreme, zaptuan toka të mëdha shtetërore” (29).

Vendosja masive e armenëve në Kaukazin e Jugut vazhdoi gjatë periudhës së BRSS dhe pas rënies së tij. Ajo u ndihmua nga dëbimi i vazhdueshëm i popullsisë vendase të Azerbajxhanit në vitet 1918-20, si dhe në 1947-53 dhe 1988-1993. Rreth një milion Azerbajxhanë u dëbuan nga Armenia dhe Karabaku vetëm gjatë konfliktit të Karabakut. Megjithatë, kjo çështje është një temë për një projekt tjetër kërkimor. Ky artikull referon shkurtimisht arsyet e pikëpamjeve kontradiktore midis popullit armen dhe azerbajxhanit në lidhje me trashëgiminë historike, shpirtërore dhe arkitekturore. Qëllimi ynë është të parandalojmë çdo përpjekje për të pasur “një mollë sherri” dhe për të shkaktuar konflikt midis dy kombeve. Duke vepruar kështu, është e nevojshme të merren parasysh zhvillimet historike dhe parakushtet politike që shkaktuan konfliktin, për të shmangur rishfaqjen e tij në të ardhmen. 🌟

Referencat:

1. «Удин - Аркадий Владимирович из Кировобад - вымысел армянского агитпропа», 25 мая 2012 года - https://www.turantoday.com/2012/05/blog-post_25.html
2. арм. Աղուանիք, Алуанк; груз. ჟაბი, Рани; парф. Ardan; сирийск. Аран; арабо-персид. Ар-Ран, Арран
3. Страбон. География: в 17-ти кн. (перевод Г.А.Стратановского). Л., М., 1964. кн. XI, гл.4.
4. Алексидзе З.Н. Предварительное сообщение об идентификации и дешифровки албанского текста, обнаруженного на Синайской горе // ThehistoryofCaucasus. The scientific-public Almanac. Issue No1, Baku, 21-24 of may 2001.
5. Православная энциклопедия. М., 2000. Т.I, с.458.
6. Архимандрит Хачатур Дадян. Записки об «Истории Страны Агванк» Св. Эчмиадзина. Эчмиадзин, Арапат, 1896).
7. Аракел Даврижеци. Книга историй. (пер. Л. А.Ханларян). М. 1973, Глава 24,
8. Мамедова Г.Г. Культурное зодчество Кавказской Албании (IV–XIV вв.). Баку: Элм, 1997, с. 97-99
9. Орбели И.А. Избранные труды, Ереван, 1963 г., статья «Албанские рельефы и бронзовые котлы», с.358.
10. Нефритовая кинжальная рукоять хранится в Кавказском Музее, (И.А.Орбели. Избранные труды, с. 149 // «Известиях Императорской Академии наук», 1909, VI серия, том III, No61, стр. 377-389
11. Saint-Martin M. «Mémoires historiques et géographique sur l'Arménie», Vol. II, Paris, 1819, p 81
12. И.А.Орбели «Избранные труды», Ереван, 1963 г, стр. 150
13. Там же, с.155
14. Рашид Геюшев. Гандзасар, памятник Кавказской Албании. Баку, Элм, 1986 г.
15. Православная энциклопедия. Т.3. М., 2001. с. 349
16. Православная энциклопедия. Т.3. М., 2001. с. 338-339
17. ЦГИА, справка 1907 г., фонд 821, опись 139 (173) единица хранения 96
18. Бархударянц М. Арцах – НАИИАНА инв. No1622, ч.I, с.160
19. Там же, с. 5
20. Ишханян Б. Народности Кавказа. Петроград, 1916
21. Есаи Хасан-Джалалян. Краткая история страны Албанской (1702-1722 гг.) (перевод Т. И. ТерГригоряна). Баку: Элм. 1989
22. Раффи. Меликства Хамсы. Перевод с армянского Л.М.Казаряна. Ереван, «Наири», 1991, с. 38
23. Указ. соч., с. 50
24. Указ. соч., с. 74-75
25. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК), под редакцией А.П.Берже. Том III. Тип. Главного управления наместника Кавказского. Тифлис, 1869, с. 79-81
26. АКАК, с. 79
27. Предписание гр. Гудовича ген.-м. Небольсину, от 11-го ноября 1807 года, No 603. АКАК, том II, 151, с. 80
28. Записка Армянского архиепископа Иоаннеса, поданная гр. Гудовичу. АКАК, том III, 152, с. 81
29. Издание русского собрания. Шавров Н.Н. «Новая угроза русскому делу в Закавказье», СПб., 1911, стр. 59-61).